

INTRODUKTION TIL STUDIET AF DE PRAKSISSER, DER 'DRIVER STATEN'

Af:

Izabella Garnett, Maja Lehn, Niels Jul Nielsen, Marlene Paulin Kristensen
Europæisk Etnologi

ABSTRACT: This introduction aims to situate this special issue's explorations of the relationship between civil servants' everyday practice and state reforms in contemporary Denmark. The introduction gives an overview of the Civil Servant analytics, developed within the framework of the ethnological State and Life-Mode Analysis. The Civil Servant analytic offers a method for studying the relationship between state management and civil servant practice, and does so by specifying three different, but interdependent dimensions of the civil servant practice, namely: policy-development, operationalization, and policy-implementation. Using the lens of the Civil Servant Life-mode, the articles in this special issue study the everyday strategies and rationales that civil servants apply while navigating between political reforms, professional convictions, and state interests in a context of a New Public Management and New Public Governance state paradigms.

KEYWORDS: civil servants, state and life-mode analysis, new public management, new public governance, ethnography of the state

Introduktion

Med sin tiltrædelse som statsminister i 2019 satte Mette Frederiksen statens styre til debat. Efter hendes opfattelse skulle der skabes en mere direkte og transparent vej fra fastsættelsen af nye politiske målsætninger og til at de føres ud i livet. Hun formulerede det senere i et interview i Politiken:

Implementering kræver tid. Det gør politikudvikling også. Meget af det, jeg har ændret i og omkring centraladministrationen, er for at sikre mere tid til politikudviklingen. Jeg kan konstatere, at de fleste dage fyldes kalenderen rigeligt op med drift og besvarelse af pressespørgsmål og andet. Udviklingen og implementeringen forsvinder.

Meldingen resonerede andre lignende synspunkter, der gør sig gældende i den offentlige debat i disse år, fx som det blev formuleret i bogen *Entrepreneurstaten* (2021), hvor journalist og politolog Sigge Winther Nielsen pegede på, at velmenende reformer som Gymnasireformen (2005), Folkeskolereformen (2013) og reformen vedrørende Familieretshuset (2019) slog fejl, fordi det ikke var ordentligt gennemtænkt, dels hvordan de kunne implementeres, dels hvordan de ansatte, der skulle bære dem igennem, kunne se sig selv i dem.

Nærværende udgave af *Culture and History* har fokus på de personer, der er involveret, når politiske dagsordener skal realiseres. Det tematiserer gennem tre casestudier, hvordan henholdsvis jordemødre, skolelærere og socialrådgivere navigerer i forhold til deres egen opfattelse af et meningsfuldt arbejdsliv og til forventninger fra såvel politikere som borgere. Artiklerne er blevet til på baggrund af gruppeopgaver lavet under temaet *Hverdagsliv og styringspraksisser i konkurrencestaten* på kandidatkurset *Europa i Verden* på Europæisk Etnologi i efteråret 2022. Kurset beskæftiger sig med det meget brede område, der vedrører, hvordan politisk satte intentioner og dagsordener søges ført ud i livet – og ikke mindst er der et fokus på de mennesker, der er involveret heri. Med en mundret formulering kan man formulere spørgsmålet således: Hvilke er de praksisser, der 'driver' staten? De involverer en meget bred vifte af faggrupper, fra dem, der sørger for forsyning og infrastruktur, over kulturarbejdere og velfærdsprofessioner, der har klienten/eleven/brugeren i fokus, til politikudviklende akademikere. Desuden varetages 'driften' ikke nødvendigvis af offentligt ansatte, men i stigende grad af delvis privat finansierede

forskningscentre, NGO'er eller konsulentfirmaer. De tre artikler er hver især en case på, hvordan politiske dagsordener udmøntes konkret gennem undersøgelser af de, der står for dette arbejde, og som skal kunne håndtere de brydninger, der involveres heri.

At drive en stat

Trods den omfattende debat, som Winther Nielsens bog rejste, var interessen for samfundsforvaltningen ikke noget nyt fænomen. Hele området har faktisk siden 1990erne været præget af endog meget målrettede diskussioner af, hvordan man kan sikre sig at det forvaltningsapparat, der skal binde samfundet sammen, kan organiseres på den mest hensigtsmæssige måde. Det vil sige således at satte målsætninger kan føres effektivt ud i livet – det være sig på social-, uddannelses-, infrastruktur-, integrations-, bolig-, genanvendelses-, eller et hvilken som helst andet område, der konstant bliver forsøgt udviklet til alles bedste.

Med bogen Konkurrencestaten fra 2011 populariserede politolog Kaj Ove Pedersen idéen om, at den danske velfærdsstat siden 1990erne har gennemgået en grundlæggende forandring henimod en konkurrencestat. Pedersen argumenterer for, at konkurrence blandt stater fik en ny særstilling i kølvandet på Sovjetunionens sammenbrud, som gav plads til en ny økonomisk og global orden (Pedersen 2011: 41). Historikerne Jacob Jensen og Niklas Olsen har blandt andre argumenteret for, at udviklingen af en dansk konkurrencestat skete som led i en international bevægelse mod en markedsliggørelse af staten (Jensen og Olsen 2016). Som følge af en både ideologisk og økonomisk kritik af efterkrigstidens velfærdsstater intensiveredes fra 1970erne og frem en diskurs om en 'velfærdsstat i krise', hvortil en markedsliggørelse af staten blev præsenteret som et økonomisk såvel som ideologisk nybrud; et nybrud, som vendte ryggen til den klassiske liberalismes adskillelse af stat, marked og civilsamfund såvel som socialdemokratismens keynesianisme, og hvilket altså som alternativ tilbød at fremme en statsform, der skulle understøtte markedet ved at operere som markedet (ibid.).

Med målet om at sikre en stat, der kan understøtte global konkurrence, fulgte således en øget interesse for at sikre en konkurrencedygtig og effektiv drift og forvaltning af statens enheder, og

dermed en interesse for at reformere et statsapparat, der blev anset som unødigt bureaukratisk, dyrt og ineffektivt (Torfing og Triantafillou 2017: 14). Hvor den keynesianske velfærdsstat var understøttet af en logik baseret på såkaldt Traditional Public Administration (eller Old Public Administration), udvikledes fra 1970erne og frem en styringslogik, der har fået samlebetegnelsen New Public Management (NPM) (ibid.: 17). Ifølge politologerne Jacob Torfing og Peter Triantafillou kendetegnes NPM ved følgende: (1) der anvendes i stigende grad konkurrencebaserede markedsmodeller i produktionen og leveringen af offentlige services, (2) offentlige organisationer ledes ved hjælp af kontrakt-, mål- og rammestyring m.m., (3) i et opgør med ineffektivt og ufleksibelt hierarki etableres armlængdestyring mellem ledelsesniveauer og sektorer, (4) Virksomhedsjargon anvendes i det offentlige, således at borgere er 'brugere', ledere er 'chefer' m.m. (ibid.: 18-19). Hvor målet med denne markedsliggørelse af drift og forvaltning har været at sikre fleksibilitet og effektivitet, har undersøgelser dog vist, at resultatbaseret styring ikke nødvendigvis virker efter hensigten, men derimod ofte fører til øget dokumenteringskrav og dermed ofte også øger udgiften til administration (ibid.: 21). Trods sin udbredelse har NPM i mange år således været stærkt udkældt, ikke blot inden for forskningen, men også af borgere og ansatte, der oplever at komme i klemme i resultatmål og dokumentationskrav.

Selvom den danske version af NPM ifølge Annette Kamp m.fl. kan karakteriseres som 'blødere' end de versioner, der siden 1970erne blev udviklet og implementeret i Storbritannien og USA, i den forstand at der har været en større dialog mellem forskellige led i den offentlige sektor samt hensyntagen til lokale forhold, er de grundlæggende antagelser dog de samme: den offentligt ansattes skøns- og vurderingsrum skal i højere grad end før monitoreres og håndteres, netop for at modstå en antaget risiko for unødigt bureaukratisering og ineffektivitet (Kamp m.fl. 2013: 2). Kamp m.fl. peger således på, at der inden for en NPM-logik ses et behov for at 'modernisere' eller forandre den offentligt ansattes rolle; og dette sker dels gennem en professionalisering, dels gennem øget kontrol og fokus på effektivisering. Dette todelte fokus skyldes ifølge Kamp, Hohnen, Hvid og Sheller (2013), at NPM snarere end en sammenhængende teori er en samlebetegnelse for en række styringslogikker, der trækker på aspekter fra både økonomiske styringsteorier og fra managementforskningens ledelsesteorier (Kamp m.fl. 2013: 11). Ifølge Kamp m.fl. bringer disse

teorier forskellige forståelser af aktørers handlings- og motivationsmønstre til bordet: hvor de økonomiske styringsteorier bygger på en antagelse om aktører som egennyttige og profitoptimerende, fokuserer ledelsesteorier ofte på personligt ansvar, engagement og udvikling (ibid.: 13). Netop disse modstridende aktør-forståelser, dvs. antagelsen om offentlige ansattes egennyttige, og dermed ineffektive motiver, kombineret med en interesse for den ansattes eget ansvar, udvikling og engagement, resulterer i styringspraksisser og reformer, der indeholder modsatrettede krav og forventninger til den offentlige ansattes rolle. På baggrund af stigende kritik af uhensigtsmæssig og snæver målstyring, der forsømmer at inddrage relevante interessenter i forvaltningen og det løbende reformarbejde, er der i kølvandet på NPM vokset alternative styringsmidler frem, der ofte sammenfattende omtales som New Public Governance (NPG). I modsætning til NPM, lægges der inden for en NPG-tænkning vægt på en bred inddragelse af stakeholders, således at alle berørte parter inddrages i samfundsforvaltningen inden for et givent område og i fællesskab – 'samskabelse' er en meget brugt term – finder frem til løsninger, der på baggrund af den brede inddragelse af interessenter formodes at opnå en robusthed, der ikke ville kunne nås via styringsredskaber baseret på NPM (Bøgh Andersen m.fl. 2017; Torfing og Triantafillou 2017; Tortzen 2016; Triantafillou 2017). Triantafillou har påpeget hvordan de ændrede styringspraksisser også introducerer en ny embedsmandsrolle, hvor den offentligt ansatte forventes at udvise entreprenørskab, fleksibilitet og lydhørhed i mødet med borgere, såvel som med andre dele af den offentlige sektor og med private samarbejdspartnere. Der skal dog fortsat opereres i resultatmål og dokumentationskrav, ligesom forventningen om opretholdelse af armslængdeprincipper og en vis grad af weberiansk 'Sachlichkeit' (saglighed/objektivitet) består (Triantafillou 2017: 144).

Det er netop en interesse for at forstå de praksisser, der driver staten – under skiftende styringsrationaler – der er omdrejningspunktet i dette temanummer. Hvor historikere og politologer har studeret konkurrencestaten som politisk idé (Pedersen 2011: 45) eller gennem studiet af partiprogrammer (Olsen 2016), er vi i dette temanummer interesseret i at bidrage til den type studier, der undersøger, hvordan sådanne statsforståelser, økonomiske rationaler og styringsparadigmer udfolder sig i praksis. Forskningsfeltet omkring offentligt ansattes praktiske

arbejde i en nutidig kontekst er bredt og opererer med en række forskellige termer. Hvor velfærds- og sundhedsprofessionelle ofte refererer til sundhedspleje, ældrepleje og omsorgsfunktioner, anvendes termer som embedsmænd og bureaukrater til den politikudviklende og operationaliserende del, mens frontlinjepersonale ofte bruges om dem, der står i en direkte politik-implementerende relation til borgeren, hvad enten det er i form af magtanvendelse eller i omsorgsfunktioner. Internationalt står politolog Michael Lipskys studie af 'street-level bureaucrats' stærkt i undersøgelsen af statens frontlinjearbejdere og rammerne for det skønsarbejde, der løbende må udføres, når lovgivning og køreplaner skal implementeres i en hektisk og uforudsigelig hverdag (Lipsky 1969, 1980). Inden for antropologien findes desuden et stort forskningsfelt, der studerer staten som praksis (fx Sharma og Gupta 2006), og som bredt set interesserer sig for statsansattes håndtering af modstridende krav, standardiserings- og implementeringsprocesser såvel som for etik, værdier og følelsesarbejde. Ofte opdeles disse forskningsområder i specifikke dele af statspraksisser (fx politikudvikling eller frontlinjearbejde) samt i specifikke faggrupper (fx sundhedspersonale eller politienheder), og inden for hvert felt følger en række etiske, metodiske og teoretiske diskussioner om, hvordan studiet af statsansattes arbejde bør tilgås. I en dansk kontekst breder feltet sig over flere discipliner, herunder etnologi (Buus 1999; Højrup og Jul Nielsen 2024; Jul Nielsen 2022, 2023; Kristensen, Mangerel, og Søgaard 2022; Lydiksen og Porskjær 2017; Kristensen 2019; Vejen Hansen 2004), arbejdslivsforskning (Hvid m.fl. 2013; Kamp 2016; Kamp, Klemsdal, og Gonäs 2013) antropologi (Järvinen og Mik-Meyer 2012) og socialhistorie (Bjerre 2021).

Offentligt ansatte i konkurrencestaten i et stats- og livsformsteoretisk perspektiv

Set i et større perspektiv er der intet overraskende i de spørgsmål, som forvaltningsparadigmerne NPM og NPG rejser. De berører en helt grundlæggende dimension ved ethvert samfund, nemlig på den ene side, hvordan samfund udgør en diversitet af praksisser med forskelligartede interesser, og hermed af divergerende opfattelser af, hvilken kurs samfundet skal tage, og på den anden side, hvordan et samfund samtidig skal kunne udgøre en enhed, hvor kontroverser om, hvordan man skal indrette sig på fx de ovennævnte politikområder, til stadighed skal kondenseres i konkrete målsætninger, der sætter en retning for det pågældende samfund. Samfundets kurs fastlægges i et land som Danmark i den årlige finanslov, men jo langt fra alene her. Justeringer og kursændringer

foregår kontinuerligt i forbindelse med løbende forhandlinger, forlig og reformtiltag; såvel som i mere uformelle sammenhænge. Eftersom et samfund ikke kan bestå af uforenelige modsætninger – i så fald ville det bryde sammen – må dets forskelligartede praksisser og livsanskuelser løbende justeres og bøje sig mod hinanden, så de faktisk kan sameksistere. Begrebet stat er for det meste det begreb, man hæfter på en sådan enhed. Ikke forstået som en homogen entitet, men som en modsætningsfuld totalitet.

Inden for den etnologiske stats- og livsformsteori – ligesom inden for Foucault-inspirerede studier af governmentality – er der i årtier arbejdet med det komplekse forhold mellem en stat og dens befolkning. Mellem den konstante sameksistens af flerhed og enhed der udgør et samfund. Også interessen for styringsparadigmer – såsom NPM og NPG – præger begge tilgangsvinkler. Her spørges der til, hvordan styring i en given periode er indrettet og kommer til udtryk i at bestemte former for subjektivitet bliver fremelsket på bekostning af andre. En proces, hvor ”individet underkaster sig eller hjælpes til at underkaste sig en bestemt sandhed om sig selv” (Villadsen 2004: 614). Det kan fx være en bevægelse henimod et ’neoliberalt’ idealsubjekt, hvor man som borger bliver mere lydhør over for skiftende krav, hvor man bliver mere selvledende samt økonomisk uafhængig og ansvarlig (Barry, Osborne og Rose 1996; Pyysiäinen 2017). I en stats- og livsformsteoretisk optik er der derudover et fokus på, hvad det er, der konstituerer den asymmetri mellem *ledelse* og *ledet*, der må ligge implicit i enhver tænkning om governance (eller interpellation, som det kaldes inden for stats- og livsformsteorien). Her rejses dermed også spørgsmålet, hvorfor netop bestemte idealer bliver fremherskende på bekostning af andre i forskellige perioder. Stats- og livsformsteorien arbejder med den tese, at svaret må ligge i statens egen praksis, hvilket vi vender tilbage til senere i denne introduktion. I første omgang tager vi asymmetrien for givet og peger på, hvordan man kan arbejde med praksisser, der er involveret i at føre politiske dagsordener ud i livet. Siden uddybes det stats- og livsformsteoretiske bud på, hvad der overhovedet konstituerer denne asymmetri, og hvorfor ’statssubjektet’ anses for at være en uomgængelig del af kulturel praksis og dermed centralt for arbejdet med styringspraksisser.

At binde stat og civilsamfund sammen

I stats- og livsformsteorien tales om en 'embedslivsform', som den praksis, der befinder sig i krydsfeltet mellem statens ene vilje og de divergerende viljer i et samfund. Både Hegel og senere Weber har arbejdet med de særlige 'dyder', der må knyttes til en sådan praksis. Normalt fremhæves egenskaber som upartiskhed (så specifikke egeninteresser i civilsamfundet ikke favoriseres på bekostning af andre), ikke-korruption, ligebehandling af borgerne, *Sachlichkeit*, lovlydighed og loyalitet over for suverænen (hvad enten det er en fyrste eller regeringen i et folkestyre) (Du Gay 2007; Hegel 2011 [1821]; Weber 1978 [1921-1922]). Med udbredelsen af mere civilsamfundsinddragende styringsparadigmer (såsom NPG) tales der om, at 'embedsmanden' i dag skal rumme andet og mere end Webers 'ethos of office'. Her tænkes særligt på en (større) evne til lydighed over for borgernes perspektiv samt til at skabe empowerment og iværksætterier (således at uudnyttede ressourcer i civilsamfundet kan frigøres). Triantafillou taler i den forbindelse om en ny 'civil servant persona' (Triantafillou 2017).

Men en 'embedslivsform' er netop ikke én ting; og ligesom klassiske dyder som fx ligebehandling og upartiskhed stadig i det 21. århundrede anses for at være afgørende for de, der virker i det offentlige tjeneste, så var inddragelse af borgerperspektiver heller ikke fremmed for bureaukratiet i det 20. århundrede. Når man beskæftiger sig med en embedslivsform – som i dag ikke behøver at indebære et særligt ansættelsesforhold og ovenikøbet kan realiseres af private aktører (Højrup og Jul Nielsen 2024: 1706f; 1761ff; Kohl og Sandberg 2023) – bliver man således slået af den uhyre forskelligartethed, der kendetegner en sådan praksis. Der er meget stor forskel på fx en departementschef og en SOSU-assistent, men på hver deres måde indgår de i den samme helhed, og de skal begge – til syvende og sidst – tjene 'det almene bedste' (som det forstås i en given periode); dvs. statens trivsel, som også er betingelsen for (jf. senere) at deres egen praksis kan vare ved. Og forskellen er ikke blot karakteriseret ved de meget forskellige funktioner, de skal udføre. Deres ide om, hvad der er et meningsfuldt arbejde, kan pege i fundamentalt forskellige retninger. SOSU-assistentens motivation ligger måske først og fremmest i den borgernære kontakt, mens den højtrangerende embedsmand drives af den strategiske tænkning, der knytter sig til at være tæt på der, hvor de politiske mål sættes. For at kunne arbejde analytisk med denne kompleksitet, bliver det

vigtigt at få udviklet begreber, der gør det muligt at udforske helt forskellige motiver og divergerende opfattelser af, hvad et 'godt' arbejde egentlig indebærer. Og kunne gøre det på en måde, hvor de vidt forskellige former for embedspraksis ikke blot fremstår som tilfældige – eller 'individuel' betingede – variationer.

På den baggrund er der inden for stats- og livsformsteorien udviklet tre 'dimensioner' af (det teoretiske begreb om) en embedslivsform. De tre dimensioner er lige nødvendige, og er på én gang modsætningsfulde og indbyrdes afhængige. De udgør så at sige i forening det almene begreb om en embedslivsform, blot udtrykt i mere specificerede bestemmelser.

Der er tale om:

1. En politik-udviklende dimension af embedsmandspraksis, der hjælper med at danne en overlevelsedygtig 'vilje' (jf. senere) gennem at sætte statens politiske mål. I et folkestyre som det danske, foregår dette i et samarbejde med folkevalgte politikere, som embedsmændene præsenterer for løsninger og alternative scenarier baseret fx på vidensindsamling og analyser.
2. En politik-implementerende dimension skal føre de politiske målsætninger ud i livet i forhold til borgerne (det vil sig i forhold til de mange 'viljer'), hvad enten det er på beskæftigelses, social-, sundheds-, uddannelses-, bæredygtigheds-, bolig- eller et hvilket som helst andet område, der indgår i samfundsforvaltningen. Men selv om den politik-udviklende og den politik-implementerende dimension refererer til henholdsvis staten og borgerne i deres forskelligartede praksisser, kan disse to dimensioner ikke stå alene.
3. Der kræves herudover en operationaliserende dimension. Denne er nødvendig for at skabe den bureaukratiske infrastruktur, der gør det muligt at ophæve den potentielle modsætning mellem stat og borgere. Ideelt set tilsikrer operationaliseringen således at de forvaltningsmæssige betingelser er til stede for at aktivere samfundets midler og realisere 'den politiske vilje' (som den til enhver tid konstitueres i en vedvarende dannelsesproces, der foregår under indtryk af indre og ydre brydninger). I dag foregår dette operationaliserende arbejde som nævnt ikke blot som et klassisk bureaukrati, men også i form af at facilitere borgerinddragelse, inddrage civilsamfundsaktører, skabe partnerskaber osv.

Trods det, at de tre dimensioner altså tilsammen udgør det overordnede begreb om en embedslivsform, kalder de på helt forskelligartede kvalifikationer, og de kan som nævnt rumme dybe indbyrdes modsætninger. Der er meget stor forskel på – som 'politikudvikler' – at have evner for at skære igennem i forhold til et væld af civilsamfundsbaseerede særinteresser og udstikke en kurs, der måtte udfordre nogle af disse markant, fordi den anses for nødvendig for statens overlevelse, og så på – som 'implementer' i frontlinjen – at møde disse interesser i al deres mangfoldighed og skulle overbevise fx den plejekrævende person eller den sociale klient om nødvendigheden af at nye tiltag, og måske nedskæringer, er nødvendige for det fælles bedste. Ja, frontlinjemedarbejderen ser det ofte slet ikke som sin opgave at forsvare 'statens' – eller 'systemets' – interesser og har måske sin primære sympati og empati hos sin klient, elev, studerende eller patient. En sådan dybt forankret og borgernær embedsdimension er for så vidt også vigtig for statens indre legitimitet, fordi borgernes møde med fx empatiske socialrådgivere, jordemødre eller skolelærere er afgørende for den sociale sammenhængskraft, ligesom erfaringer (med modstand) fra 'frontlinjen' kan spille betydningsfuldt ind i fremtidig politikudvikling. Imidlertid må varetagelsen af denne implementerende dimension af embedspraksis aldrig fundamentalt stå i modsætning til 'den politiske vilje' (som den måtte være formuleret på et givent tidspunkt); i så fald vil praksissen ikke (for)blive anerkendt. Således vil selv det mest borgernære empatiske frontlinjearbejde altid, med nødvendighed, være betinget af dimensioner af operationalisering og politikudvikling, hvis det skal fastholde sin anerkendelse.

Det er vigtigt at understrege, at dimensionerne er rent begrebslige og ikke skal forveksles med konkrete personer eller forskellige jobfunktioner (selv om det ligger lige for at tænke i politikudviklere, frontlinjemedarbejdere og bureaukrater). Men eftersom det, der kræves for at opfylde kravene til disse forskellige varianter af en embedslivsform, er af højst forskellig art, afhængig af, om man fx har sit virke tæt på borgeren eller er beskæftiget med strategiudvikling, vil én dimension typisk være dominerende hos den enkelte. Modsætningerne til dem, der primært er beskæftiget med de andre dimensioner, kan dermed også være betydelig, og der kan være en stor blindhed over for rationalerne i disse andre dimensioner. Det er fx tilfældet, når den offentlige leder ærgres sig over den alt for store 'idealisme' blandt frontlinjemedarbejdere, der må forstå, at der skal

sættes en standard, hvis alle skal behandles lige og hvis udgifterne ikke skal stikke helt af. Eller når frontlinjemedarbejderen frustreres over kommunalforvaltningens urimelige krav om, at der skal udfyldes excel-ark, så der kan foretages løbende resultatopfølgning, eller over nye politisk satte krav til kontanthjælpsmodtagere, der skal tilpasses uopnåelige forventninger til deres aktivering.

Om styringens forankring – i sidste instans – i et overlevelsedygtigt statssubjekt

Det, der adskiller en stats- og livsformsanalytisk tænkning omkring staten fra såvel en foucauldiansk som en klassisk marxistisk forståelse er, at staten ikke først og fremmest anskues som en overbygning på samfundets forskellige kulturelle og sociale grupper (for denne skelnen, se også Jessop 1990), men som en enhed, der er konstitueret i sit forhold til andre tilsvarende statssubjekter. En stat som den danske vælger ikke frit sin egen vej, men må justere, forholde sig til og indtænke sin egen praksis i forhold til andre stater. Tankegangen er følgende: for overhovedet at kunne tænke samfund, der indbyrdes afgrænser sig over for hinanden, kræves der en anden form for subjektivitet, end den, der kendetegner de forskellige grupper i et samfund. Denne subjektivitet, ofte forstået som en 'stat', skal indeholde den kvalitet, at den kan forme en vilje, der kan forsvares og dermed opnå anerkendelse som suveræn vilje af andre tilsvarende subjekter. Et 'statssubjekt' skal således rumme, eller kunne overbevise om, en så tilstrækkelig forsvarsstyrke i forhold til sit eget suverænitetsdomæne, at andre statssubjekter afholder sig fra at forsøge at indlemme det under deres eget domæne. Der skal kunne sættes grænser for andre stat(ssubjekt)ers viljesudøvelse. Heraf afledes en grundlæggende skelnen mellem netop to former for subjekt: et selvforsvarende (stats-)subjekt og afhængige subjekter, som henter den anerkendelse, der er nødvendig for deres livsdygtighed i et statssubjekt. Det vil sige, at det er i statssubjektet, man finder betingelserne for de afhængige subjekters praksis (det være sig individuelle, fx statsborgere, lønarbejdere, virksomhedsledere osv., såvel som kollektive, fx kommuner, aktieselskaber, korporationer osv.).

Der er selvsagt megen dagligdags gøren og laden, der ikke direkte relaterer sig til et statssubjekt. Pointen er imidlertid, at ingen praksis er mulig over længere tid, hvis den ikke har et overlevelsedygtigt samfund at være praksis i; og dét nødvendiggør et selvforsvarende subjekt (som empirisk kan være alt fra et høvdingedømme til en moderne stat). Det er i samme åndedrag vigtigt

at understrege, at det ikke kun er de afhængige subjekters trivsel, der er betinget af 'en stat'. Det omvendte forhold gør sig også gældende. Statssubjektets overlevelsedygtighed beror på en tilstrækkelig forsvarsdybde i form af alt fra materielt grundlag – produktion, handel, militære kapaciteter osv. – til ideologisk sammenhængskraft og indre legitimitet. For at udgøre en sådan modstandsdygtig enhed fremmer staten i en given periode – under indtryk af andre staters tilsvarende suverænitetssarbejde – bestemte former for produktion og bestemte livsformer, mens andre livsformer, der måske tidligere har spillet en afgørende rolle, marginaliseres eller mister deres eksistensgrundlag. Som eksempler på det sidstnævnte kan man i en dansk kulturhistorisk sammenhæng tænke på adelen (midten af 1600-tallet), laugshåndværkere (midten af 1800-tallet) og husmænd (midten af 1900-tallet). Ud fra samme logik er der omvendt andre former for liv, der muliggøres med tidernes skiften. Fx et 'moderne' embedsværk (der opbygges med enevælden fra midten af 1600-tallet) og (med liberaliseringen efter midten af 1800-tallet) nye grupper som lønarbejdere, virksomheds- og kapitalejere. Grupper, hvoraf nogle – fx tjenestemænd og lønarbejdere – så i øvrigt over de seneste årtier har set deres vilkår blive forringet. Det er sket i kølvandet på en fremherskende neoliberal politisk økonomi præget af åbne grænser, konkurrencestat og fri bevægelighed, der har kastet disse grupper ud i en overlevelseskamp (hvilket i tilfældet med lønarbejdere har haft afgørende indflydelse såvel på Brexit som på Trumps succes, fænomener, der begge blev næret af utilfredse arbejderstemmer). Med den stigende protektionisme, der har præget de seneste år og som sikkert vil sætte dagsorden i årene der kommer, er det meget tænkeligt, at vilkårene for fx tjenestemænd – tæt knyttet til staten netop for at sikre at vitale kompetencer ikke er underkastet markedets vilkårlighed – igen vil blive prioriteret.

Det kontinuerlige arbejde med at forme en statslig vilje (skabt på baggrund af modstridende interesser og i en altid kun midlertidig konsensus) kan man se som statens politiske struktur. Det er her samfundets mål sættes. Samfundets resursegrundlag, skabt gennem fremme af bestemte former for produktion og de livsformer, der er knyttet til dem, kan man se som statens økonomiske struktur. Det er her de materielle midler til at konstituere en forsvarsduelig enhed etableres. Imidlertid kan den politiske og økonomiske struktur ikke stå alene. For at midlerne kan tjene de satte mål – i en grad, der er tilstrækkelig for statens overlevelse – kræves der rent teoretisk også en ideologisk

struktur. Det er denne, der rummes i begrebet 'interpellation'. Som led i en interpellation udnævnes bestemte typer af afhængige subjekter, som nævnt fx statsborgere, kommuner, virksomheder eller velfærdsinstitutioner, og tildeler dem rettigheder og pligter, alt sammen i en bestræbelse på at subjektivere dem i overensstemmelse med de politisk satte mål. Imidlertid er der ingen garanti for at interPELLerede subjekter rent faktisk tilpasser sig disse bestræbelser. Afhængige subjekter kan gøre modstand – som det også fremgår af de følgende artikler.

Og det bringer os tilbage til skellet mellem to subjektformer: det selvforsvarende statssubjekt, der trods konstante indre og ydre brydninger skal kunne forme en (ikke alt for selvmodsigende) vilje, og diversiteten blandt de afhængige subjekter, der udgør et kompleks af divergerende og modsætningsfulde viljer, der potentielt kan få et samfund til at kollapse. At skabe en politisk vilje – der opnår anerkendelse både udadtil over for andre statssubjekter og indadtil i forhold til befolkningen – er således en uhyre sammensat opgave, der involverer løbende formidling af forskellige og ofte meget differentierede dagsordener. Suverænitetetsarbejdet, og den dermed forbundne interpellation, er fuld af modstridende interesser. Som det er fremgået, er det i forhold til denne kompleksitet, at embedslivsformen er nødvendig.

Det er formentlig vigtigt for at undgå misforståelser omkring teoridannelsen, at der er tale om rent begrebslige bestemmelser af, hvad der skal til for at en stat med sin indre differentiering er overlevelsesdygtig. Der er således intet postulat om, at politikskabelsen i et konkret samfund er 'fornuftig' eller at embedsværket nødvendigvis tilbyder politikerne rationelle løsninger, der tjener det 'almene'. Tesen er slet og ret – hvis en stat skal være overlevelsesdygtig – at embedsværkets tre dimensioner er impliceret i etableringen af en statslig vilje, der skal opnå anerkendelse, hvad enten det er i maskinrummet i form af politikudvikling, i den borgernære kontakt (som politikimplementering), hvor agendaerne gerne skulle føres ud i livet (i tilstrækkeligt omfang for 'overlevelsen') trods eventuel modstand og uvilje mod de politiske dagsordener, eller i form af operationalisering, hvor betingelserne for ophævelsen af den potentielle modsætning mellem 'den politiske vilje' og 'de mange viljer' i samfundet skal dannes gennem en hensigtsmæssig bureaukratisk infrastruktur (som i disse år præges af NPG). Begreberne kan dermed ligeså vel bruges til at udforske,

hvorfor driften af staten ofte kører af sporet; fx fordi det ikke lykkes at 'få befolkningen med', fordi der er 'demokratisk underskud'; eller fordi den strategiske tænkning og de udpegede midler til at føre den ud i livet simpelthen er dårligt tænkt og ikke tager højde for befolkningens forskellige livsformer og forskelligartede krav til 'et gode liv'. Fremmedgørelsen af lærerne ved folkeskolereformen i 2013 er ét eksempel på en sådan diskrepans, og selv om en så massiv modstand ikke er dagligdag, er det som bekendt langt fra et særsyn, at reformtiltag møder uvilje fra bestemte grupper, der ikke kan se sig selv i dem; og som eventuelt kan have held med at få dem ændret. Således postuleres det ej heller, at der nødvendigvis er tale om top-down bevægelser fra et alvidende statssubjekt til sin befolkning. Afhængige subjekter gør som nævnt jævnligt modstand, hvad enten det sker gennem formaliserede kanaler, såsom organisationer og partier, eller gennem aktiviteter, der snarere har karakter af oprør. I forlængelse heraf, giver det også sig selv, at anerkendelsen af de forskellige praksisser i et samfund ikke nødvendigvis initieres 'oppefra', men kan være tilkæmpet 'nedefra'. For at nævne et eksempel af vidtrækkende kulturhistorisk betydning, var det det, der var tale om, da arbejderbefolkningen hen mod slutningen af 1800-tallet opnåede anerkendelse som en samfundsmæssig klasse med særlige rettigheder og forpligtelser, foreninger og institutioner. Dette skete ikke, fordi det var blevet udstukket som politisk målsætning, men på baggrund af årtiers uforudset og uønsket pres fra en forarmet del af befolkningen. Det er samtidig værd at bemærke, at det ikke kun var statssubjektet, der i denne brydningsfulde proces blev dannet til en ny selvbevidsthed. Det samme gjaldt arbejderne, som igennem den lange kamp for anerkendelse som kollektivt subjekt med ret til at opbygge egne organisationer, gennemgik en dannelsesrejse, hvor det var den moderate (reformistiske) og ikke den radikale (revolutionære) del af bevægelsen, der kom til at tegne arbejderbefolkningen.

Artiklerne i dette temanummer

Den problematik, som nærværende temanummer kredser om, involverer således såvel grundlæggende historiske forandringer, hvor samfundsindretningen er under omdannelse, som den løbende drift af en stat med alle de funktioner og personer, der er involveret heri. Og det er et lille udpluk af sidstnævnte, der er i fokus i de følgende artikler. I de tre studier er det først og fremmest ansatte, der i større eller mindre grad realiserer en implementerende dimension af en

embedslivsform, der er i fokus. Der er primært tale om offentligt ansatte i borgernære funktioner, konkret i form af lærere over for skoleelever, jordemødre over for vordende mødre og socialrådgivere over for kontanthjælpsmodtagere. Men da dimensionerne i en embedslivsform som nævnt er indbyrdes forbundne, indgår ikke mindst en operationaliserende dimension som en nødvendig del af praksissen også blandt disse frontlinjemedarbejdere. Begrebernes styrke – hvis de vel at mærke er rigtigt tænkt, så de bærer en nødvendighed i sig – er netop, at man uagtet hvilken dimension, analysen er koncentreret om, vil vide at de to øvrige dimensioner også må spille en rolle, om ikke direkte hos den enkelte, så i form af nogle grundlæggende betingelser for at vedkommendes praksis kan vare ved.

Artiklen *Jordemoderliv* giver et indblik i, hvordan jordemødre balancerer i krydsfeltet mellem deres faglige skøn, anbefalinger vedtaget af Sundhedsstyrelsen og krav om informeret samtykke, inden for et område, der har været tæt på kollaps over de senere år. Sarah Marie Jäpelt, Christina Falkenberg og Anne Kathrine Nygaard Helbo viser, hvordan jordemødrene konstant navigerer mellem kontinuerligt foranderlige styringspraksisser og deres egne kerneværdier og jordemoderfagligheder. Gennem inddragelsen af embedslivsformen og dens varianter som analytisk redskab giver artiklen et bud på, hvordan modstridende og skiftende krav bliver søgt håndteret og gjort meningsfulde af jordemødrene – og gør det på divergerende måder, fordi jordemødrenes tilgang til og funktion indenfor faget er forskellige.

I artiklen *Forudsætninger for 'den gode skole'* er omdrejningspunktet forholdet mellem folkeskolelæreres daglige arbejde og politisk bestemte ændringer i det danske uddannelsessystem, der som bekendt har afstedkommet meget omfattende utilfredshed i kølvandet på folkeskolereformen i 2013, og som netop igen i slutningen af 2023 er kommet højt på den politiske dagsorden. Mia Portocarrero Andersen og Sofie Amalie Bratholm viser, hvordan implementeringen af nye ledelsesregimer samt neoliberale statslige reformer påvirker lærernes handlemuligheder og praksis. Artiklen undersøger bl.a. hvordan lærerne forholder sig til og 'forhandler' moderne styringsteknologier som PISA-tests og retningslinjer om øget fokus på individuel udvikling på bekostning af en mere socialt baseret dannelse.

Artiklen *Beskæftigelsesområdet i forandring* omhandler socialrådgiveruddannede ansatte inden for beskæftigelsesområdet, et område der er udsat for et konstant politisk fokus og helt aktuelt står over for en politisk beslutning om, at landets jobcentre skal lukkes. Maja Lehn og Izabella Garnett belyser i artiklen, hvordan de ansatte som de har talt med, har vidt forskellige rationaler og drives af vidt forskellige motiver trods det, at de alle er uddannet som socialrådgivere. Det diskuteres, hvordan disse forskelle kan rummes i en sektor, der er under konstant forandring og karakteriseret ved meget strikte målkrav, præget ikke mindst af et NPM-paradigme (på et område, hvor borgerinddragelsesaspektet i en NPG-tænkning ikke for alvor har vundet indpas). I lyset af den aktuelle kritik af beskæftigelsesindsatser forekommer det overraskende, at beskæftigelsesindsatsen i den pågældende kommune er relativt velfungerende, og spørgsmålet rejses, om det er de ansattes forskellighed der, frem for at være en hindring for at få borgerne i beskæftigelse, faktisk er hensigtsmæssig for at få opfyldt de politiske målsætninger.

Etiske og metodiske overvejelser i studiet af statsansatte

I studiet af offentligt ansatte melder sig, som altid i etnologisk feltarbejde, en række metodiske og etiske overvejelser. En første overvejelse handler om at få adgang til at foretage observationer og/eller interviews med ansatte i en given kommunal eller statslig enhed. Metodiske diskussioner inden for forskning i statsansatte peger på, hvordan en sådan adgang løbende forhandles, og hvordan der er flere døre, der skal sparkes ind, samt hvordan den adgang, man som feltarbejder kan forhandle sig til, siger noget om den enhed, man studerer (Kalir m.fl. 2019). I studiet af politikudvikling på migrationsområdet har den tyske etnolog Sabine Hess desuden diskuteret udfordringerne ved at udføre feltarbejde i organisationer eller dele af staten, som selv udvikler og opererer med evidensbaseret forskning, og således har specifikke forventninger til, hvordan et feltarbejdes indsigter kan indgå i et 'vidensloop' (Hess 2010). Hvor muligheden for at indgå i et sådant vidensloop er positivt i den forstand, at det giver forskningen mulighed for at dele indsigter med et praksisfelt, kan det samtidig være en udfordring, eftersom der i felten også vil være en række forventninger til, hvad der er relevant at undersøge, og derfor hvad forskningen skal fokusere på og bidrage med –

sådanne forventninger kan i den forstand også forme den adgang, forskeren får til felten (Kristensen 2020).

I nærværende artikler er adgangen til felten forhandlet på forskellig vis. Hvor kontakten til skolelærere er foretaget direkte uden om skolelederen, er adgang til jordemødre og fødegang forhandlet gennem en afdelingsjordemoder. Aftaler med informanter på beskæftigelsesområdet er ligeledes arrangeret efter aftale med en overordnet medarbejder. I alle tre tilfælde har det været udslagsgivende, at de primære adgangsgivere har kunne genkende sig selv i de spørgsmål og henvendelser om interviews og feltarbejde, de har modtaget. Således kan der peges på, at aktører, der har deres virke inden for de tre felter hver især har haft en interesse i at få undersøgt og diskuteret henholdsvis skolelæreres vilkår efter skolereformen, jordemødres arbejdsvilkår, samt beskæftigelsesindsatsens omdømme.

Ligesom ved andre typer feltarbejde er spørgsmål om anonymisering og loyalitet på spil, når statsansattes praksis studeres gennem feltarbejde og interviews, og forfatterne til alle tre artikler i dette temanummer har således måtte gøre sig en række etiske og metodiske overvejelser i bearbejdningen af det indsamlede materiale. Disse spørgsmål har blandt andet drejet sig om, hvordan informanter anonymiseres, herunder hvorvidt stillingsbetegnelse, rang og eventuelt navn skal fremgå af en analyse. I forlængelse heraf har forfatterne også måttet overveje, om specifikke lokationer og enheder bør anonymiseres og i så fald, hvilke konsekvenser det får for en analyses udsagnskraft, at en kontekst ikke kan ekspliciteres.

I forlængelse af sådanne overvejelser er det i nærværende sammenhæng besluttet at anonymisere de fleste interviewpersoner, ligesom de enkelte sygehuse, skoler og kommuner også er anonymiseret. Enkelte informanter fremstår ved navn, idet de netop udtaler sig som talsmænd (for en fagforening, for en interesseorganisation). Denne tilgang er valgt af hensyn til undersøgelsesinformanter: selv når både interviewer og informant er opmærksomme på ikke at dele personfølsomme oplysninger og/eller informationer dækket af tavshedspligt, kan problematiske udsagn om reel praksis stadig sætte en offentligt ansat i en uforudsigelig og prekær situation. Heraf følger spørgsmål om, hvilke

informationer, der kan inddrages i en analyse, samt hvorvidt udvalgte citater skal godkendes af informanter i skriveprocessen, eller om samtykke til deltagelse i undersøgelsen er tilstrækkeligt.

Som det fremgår af introduktion her, omhandler dette temanummer af Culture and History offentligt ansatte på tværs af sektorer gennem studier af jordemødre, folkeskolelærere og socialrådgivere. I forlængelse af ovennævnte forskningsfelter, søger artiklerne desuden at forstå og kontekstualisere de ansattes praksisser, hverdagsvalg og rationaler. Ved at udforske disse processer ved brug af stats- og livsformsteoriens begreb om en embedslivsform (og varianter heraf), fremhæves dermed også netop en interesse for, hvordan ethvert niveau af staten, så at sige, må anerkendes af andre niveauer, for at (for)blive funktionsdygtig. I den forstand følger en interesse for at undersøge grænserne for hverdagens kreativitet, samt en interesse for, hvorfor netop visse praksisser tilgodeses og trives, mens andre kæmper for at fastholde deres anerkendelse. Det vil sige, hvor megen dansk såvel som international forskning har fokus på kløften mellem ideal og praksis, interesserer temanummerets artikler sig for, hvordan der kalibreres mellem ideal og praksis på en måde der betyder, at en given reform eller lovgivning (for)bliver genkendelig for politikudvikleren, og samtidig håndterbar i en implementeringsproces på 'frontlinjen'.

Forhåbentlig kan disse artikler inspirere og være med til at styrke vigtigheden af at udforske styringspraksisser. Artiklerne tilføjer nogle facetter til et stadigt foranderligt politisk landskab og til de fortidige, nutidige og fremtidige nationale såvel som internationale udfordringer, vi som samfund, borgere og forskellige faggrupper står over for, når det kommer til sundhedssektoren, beskæftigelses- og uddannelsesområdet.

Litteraturliste

- Barry, Andrew, Thomas Osborne, og Nikolas Rose. 1996. *Foucault and Political Reason: Liberalism, Neo-Liberalism and Rationalities of Government*. London: UCL Press.
- Bjerre, Cecilie. 2021. *Når staten er far og mor: børneværnets anbringelser af børn i Danmark 1905-1975*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Buus, Henriette. 1999. *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse: en interpellationsanalyse*. København: Museum Tusulanum.
- Bøgh Andersen, Lotte, Carsten Greve, Kurt Klaudi Klausen, og Jacob Torfing. 2017. *Offentlige styringsparadigmer: konkurrence og sameksistens*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Du Gay, Paul. 2007. *Hyldest til bureaukratiet: Weber, organisation, etik*. Kbh.: Hans Reitzel.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 2011 [1821]. *Retsfilosofi: elementær retsfilosofi eller naturret og statsvidenskab i grundrids*. Frederiksberg: Det lille Forlag.
- Hvid, Helge, Annette Kamp, Pernille Hohnen, og Vibeke Kristine Scheller. 2013. "New public management. Konsekvenser for arbejdsmiljø og produktivitet". *Skriftserie for Center For Arbejdslivsforskning* 3: 1-80.
- Højrup, Thomas, og Niels Jul Nielsen. 2024. *Life-Modes in a Changing World Order. The neoculturation of life-modes in a state system under transformation*. Nord Academic/Gad. København.
- Jessop, Bob. 1990. *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*. Cambridge: Polity Press.
- Jul Nielsen, Niels. 2022. "Governance or Interpellation? An Elaboration of Civil Servant Practice(s)". *Ethnologia Europaea*. 52(1), s. 1-22. <https://doi.org/10.16995/ee.3004>
- Jul Nielsen, Niels. 2023. "Civil Servant". *Cultural Figures. An Ethnographic Glossary / Kulturelle Figuren. Ein empirisch-kulturwissenschaftliches Glossar. Festschrift für Johannes Moser, Münchner Beiträge für Volkskunde*, redigeret af M. Ege, L. Gozzer, D. Habit, C. Schwab, og J. Wietschorke. Waxmann Verlag, s. 140-43
- Järvinen, Margretha, og Nanna Mik-Meyer. 2012. *At skabe en professionel: ansvar og autonomi i velfærdsstaten*. Kbh.: Hans Reitzels Forlag.
- Kamp, Annette. 2016. "Welfare Professions in Transition". *Nordic Journal of Working Life Studies* 6(1):1, s. 1-6. <https://doi.org/10.19154/njwls.v6i1.4882>
- Kamp, Annette, Lars Klemsdal, og Lena Gonäs. 2013. "Working in the Public Sector Introduction to the Thematic Issue". *Nordic Journal of Working Life Studies* 3(2): 1, s. 1-8. doi: 10.19154/njwls.v3i2.2547.
- Kohl, Kathrine Syppli, og Marie Sandberg. 2023. "Frivillighedens grænsearbejde. Hvordan paradigmeskiftet udfordrer den frivillige sociale indsats på flygtningeområdet." *Paradigmeskiftets konsekvenser: Flygtninge, stat og civilsamfund*, redigeret af S. M. Bregnbæk Sarah-Louise J., Rytter, Mikkel; Whyte, Zachary, M. Rytter, Z. Whyte, og S.-L. J. Mortensen: 325-50. Aarhus University Press. <https://doi.org/10.2307/jj.5590545.18>

- Kristensen, Marlene Paulin. 2019. *Relocation Europe: Border Officials and Their Everyday Attempts to Stabilise Borders*. PhD Thesis. Cph.: University of Copenhagen, Faculty of Humanities.
- Kristensen, Marlene Paulin (2020). EU border officials and critical complicity: the politics of location and ethnographic knowledge as additions. *Social Inclusion*, 8(4), 169-177.
- Kristensen, Nanna Simone, Jon Alexander Mangerel, og Rebecca Søegaard. 2022. "Frivillighed - velfærdsstatens redning?: En etnologisk undersøgelse af inddragelsen af frivillige civilsamfundsaktører i Københavns kommunes ældrepleje". *Culture and History: Student Research Papers* 6(2): 20-36. <https://doi.org/10.7146/chku.v6i2.134566>
- Lipsky, Michael. 1969. *Toward a Theory of Street-Level Bureaucracy*. Madison: Institute for Research on Poverty, University of Wisconsin.
- Lipsky, Michael. 1980. *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russell Russell Foundation. <https://doi.org/10.2307/1288305>
- Lydiksen, Agnes, og Nikolaj Porskjær. 2017. "Social- og sundhedsarbejde i konkurrencestatens hjemmepleje." *Culture and History* 1(2): 44-65. <https://doi.org/10.7146/chku.v1i1.26512>
- Pyysiäinen, Jarkko. 2017. "Neoliberal governance and 'responsibilization' of agents: reassessing the mechanisms of responsibility-shift in neoliberal discursive environments". *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* 18(2): 215-35. <https://doi.org/10.1080/1600910X.2017.1331858>
- Sharma, Aradhana, og Akhil Gupta. 2006. *Anthropology of the State: A Reader*. Malden, Mass.: Blackwell.
- Torfing, Jacob, og Peter Triantafillou. 2017. *New public governance på dansk*. Kbh.: Akademisk Forlag. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316105337.001>
- Tortzen, Anne. 2016. *Samskabelse i kommunale rammer: hvordan kan ledelse understøtte samskabelse?*, ph.d.-afhandling, Roskilde Universitet.
- Triantafillou, Peter. 2017. *Neoliberal power and public management reforms*. <https://doi.org/10.7765/9781526103765>
- Vejen Hansen, Dorthe. 2004. "Embedslivsform - om at navigere mellem civilsamfund og stat". *I statens tjeneste: korrupsion, bestikkelse og underslæb blandt enevældens embedsmænd*, Den jyske historiker, 104, redigeret af M. O. Kruse, s. 13-27
- Weber, Max. 1978. *Economy and society*. Berkeley: Univ. of California Pr.
- Winter Nielsen, Sigge. 2021. *Entrepreneurstaten: Hvorfor vælgerne ønsker forsvinder op i den blå luft - og hvordan vi fikser det*. Gads Forlag.